

Grant Narodowego Centrum Nauki pt. „Znaczące zdarzenia życiowe i punkty zwrotne w biografiami najstarszych respondentów Polskiego Badania Panelowego POLPAN” (PRELUDIUM, 2017/25/N/HS6/01928). PI: mgr Danuta Życzyńska-Ciołek, opiekun naukowy: prof. dr hab. Kazimierz M. Słomczyński.

Syntetyczny opis wyników – fragment sprawozdania merytorycznego

wrzesień 2019 r.

Wyniki substancyjne

Przeprowadzona analiza danych ilościowych i jakościowych zebranych dla 49 osób (respondentów Polskiego Badania Panelowego POLPAN, urodzonych w latach 1922–1942) wykazała, że **narracje biograficzne osób badanych**, mające charakter subiektywnych opowieści o własnym życiu, **umożliwiły lepsze zrozumienie okoliczności i mechanizmów tych zdarzeń czy też punktów zwrotnych (tu: obiektywnie rozumianych), które udaje się objąć panelowym badaniem surveyowym takim jak POLPAN**, jak np.: zakończenie nauki, podjęcie pierwszej pracy, zmiany w przebiegu kariery zawodowej, przejście na emeryturę, zmiany stanu cywilnego i składu gospodarstwa domowego, przeprowadzki, zmiany w zakresie przynależności do partii lub organizacji społeczno-politycznych. **Analiza wywiadów biograficznych pozwoliła też rozszerzyć katalog znaczących zdarzeń życiowych o zdarzenia nieobjęte badaniem POLPAN. Niekiedy mechanizmy i okoliczności badanych zdarzeń mają charakter jednostkowy i raczej odosobniony** (jak np. decyzja jednej z respondentek/narratorek, by pozostać na całe życie w miejscowości, w której zmarło i zostało pochowane jej jedyne dziecko), **często jednak powtarzają się w biografiami osób pochodzących ze zbliżonych do siebie kohort, tworząc swoiste wzory. Przeprowadzona analiza pozwoliła na wyodrębnienie tego typu wzorów w odniesieniu do uczestników niniejszego projektu.** Do okoliczności czy sytuacji podzielanych przez stosunkowo licznych respondentów/narratorów należały: (a) negatywny wpływ II wojny światowej na sytuację materialną, rodzinną i edukacyjną, w tym na wcześniejsze w stosunku do własnych chęci zakończenie nauki (ze względu na chorobę lub utratę w czasie wojny kogoś z bliskich lub powojenną biedę), (b) zmiana regionu zamieszkania przez rodziny osób badanych w związku z powojennymi migracjami na Ziemię Zachodnie i Północne, (c) naznaczenie etapu wkraczania w dorosłość przez obowiązkową służbę wojskową (w przypadku mężczyzn), pracę w Służbie Polsce lub nakaz pracy w konkretnej miejscowości/instytucji, (d) stabilność zatrudnienia respondentów/narratorów w jednej firmie lub instytucji (długi staż pracy w tym samym zakładzie), (e) wpływ transformacji systemowej na sposób i moment przejścia osób badanych na emeryturę, (f) podążanie za powszechnie obowiązującymi w okresie PRL wzorami życia rodzinnego (długoletnie związki małżeńskie i wychowywanie w nich dzieci), (g) uzależnienie wielu decyzji życiowych (najczęściej tych związanych z pracą lub miejscem zamieszkania) od wymogów sytuacji rodzinnej, przede wszystkim obowiązków opiekuńczych wobec członków rodziny.

Z drugiej strony **materiał jakościowy pozwolił zaobserwować znaczne odmienności w sposobach praktycznego i emocjonalnego radzenia sobie przez różne osoby badane z takimi samymi lub podobnymi (w obiektywnym znaczeniu) okolicznościami i sytuacjami, w których się one znalazły.** Przeprowadzona analiza wskazuje, że na przebieg życia respondentów/narratorów – a w związku z tym także na miejsce zajęte przez nich (lub zajmowane w poszczególnych okresach życia) w strukturze społecznej – silny wpływ miały nie tylko ich cechy społeczno-demograficzne, takie jak status rodziny pochodzenia, miejsce zamieszkania, wykształcenie czy wyuczony zawód, ale także zasoby psychologiczne, sposób interpretowania rzeczywistości, motywacje, wyznawane systemy wartości oraz indywidualna sprawczość. W jednej z publikacji stanowiących rozliczenie niniejszego projektu (artykuł „The Experience of Systemic Transformation in Contemporary Biographical Narratives of Older Poles”) przedstawiłam właśnie zróżnicowanie znaczeń przywiązywanych przez osoby badane do wydarzeń z okresu transformacji systemowej oraz odmienne sposoby włączania tych doświadczeń do własnych biografii.

Zwraca uwagę fakt, że **wśród wymienionych wcześniej wzorów (okoliczności czy sytuacji podzielanych przez stosunkowo licznych respondentów/narratorów) dominują takie, które**

wiążą się z warunkami historyczno-społecznymi, jakich doświadczyły osoby badane (II wojna światowa i jej konsekwencje, system socjalistyczny, transformacja systemowa). Wniosek ten potwierdza, jak ważne jest sformułowane 60 lat temu w „Wyobraźni socjologicznej” zalecenie Charlesa W. Millsa dotyczące uwzględniania kontekstu historycznego w badaniach powiązań między strukturą społeczną a indywidualnymi biografiami. Co ciekawe, same osoby badane w wywiadach biograficznych bardzo rzadko odwoływały się wprost do wydarzeń „wielkiej historii”, częściej była ona widoczna w tle ich opowieści.

Ważnym wynikiem wydaje się być również stwierdzenie, że w świetle wywiadów biograficznych **decyzje życiowe, podejmowane przez osoby badane, bardzo często miały – z ich perspektywy – złożone przyczyny**. Przykładowo, decyzja osoby badanej o przejściu na emeryturę mogła stanowić wypadkową pogarszającej się sytuacji ekonomicznej zakładu w okresie transformacji, konfliktów z przełożonym oraz nasilających się problemów zdrowotnych. Częstość pojawiania się w indywidualnych wywiadach takich złożonych wyjaśnień skłania do ostrożności przy poszukiwaniu prostych, uniwersalnych zależności przyczynowo-skutkowych dotyczących grup czy kategorii społecznych.

Analiza wywiadów biograficznych potwierdziła również słuszność wywodzącego się z podejścia *life course* założenia o połączonych historiach (*linked lives*), które mówi, że trajektorie życiowe osób pozostających ze sobą w istotnych relacjach (jak np. rodzice i dzieci) są ze sobą powiązane i oddziałują na siebie wzajemnie przez wiele lat. Było to widoczne zwłaszcza w uzasadnieniach decyzji zawodowych podejmowanych przez osoby badane, w których wskazywały one na konieczność zintensyfikowania lub przeciwnie, ograniczenia życia zawodowego ze względu na konieczność zapewnienia – odpowiednio – środków utrzymania lub osobistej opieki dzieciom (czy też starzejącym się rodzicom). Okazało się również, że wśród 28 badanych kobiet aż trzy, będące wdowami, przyjęły na wychowanie swoje wnuki, których rodzice zmarli, zachorowali bądź byli niewydolni wychowawczo. Z kolei w małżeństwach osób starszych pojawiał się temat wsparcia jednego z małżonków (o gorszym stanie zdrowia) przez drugiego. **Wydaje się, że ze względu na swoją powszechność, stwierdzoną w wywiadach biograficznych, temat opieki nad bliskimi powinien być w przyszłości szarzej uwzględniany w badaniu POLPAN.**

Wyniki metodologiczne

Realizacja projektu wymagała wypracowania metody zestawienia dwóch rodzajów danych na temat zdarzeń życiowych: danych kwestionariuszowych z sześciu fal badania panelowego oraz danych z wywiadów biograficznych dotyczących tych samych osób. Metoda taka została wypracowana, co zaliczam do osiągnięć projektu. Trzeba jednak zaznaczyć, że analiza wielu wywiadów tą metodą okazała się przedsięwzięciem żmudnym, czasochłonnym i wymagającym wyteźonej uwagi. Przyczyną tego stanu rzeczy jest niezwykła obszerność obu zbiorów danych, a także (naturalne w badaniach panelowych) niezgodności występujące w zbiorze danych kwestionariuszowych między informacjami na ten sam temat uzyskanymi od tej samej osoby w różnych falach badania. Dlatego jeśli w przyszłości metoda ta miałaby być wykorzystywana, zasadne byłoby prowadzenie analiz w zespole albo też ograniczenie się do niewielkiej liczby przypadków (np. do biografii osób wyłonionych z próby na podstawie zaliczenia ich do konkretnej kategorii społeczno-zawodowej) lub do wybranego obszaru tematycznego (np. zdarzeń z obszaru edukacji).

Ważnym wynikiem natury metodologicznej jest poddanie krytycznej refleksji wybranych praktyk badawczych stosowanych w podejściu biograficznym w socjologii. Przeprowadzenie wywiadów biograficznych z osobami wybranymi do nich dlatego, że trafiły one w przeszłości do ogólnopolskiej próby losowej ilościowego badania POLPAN, a nie dlatego, że zostały przez kogoś polecane jako „mające ciekawą historię do opowiedzenia”, pozwoliło na zaobserwowanie różnic między tą sytuacją a – powszechną obecnie w podejściu biograficznym – sytuacją doboru uczestników metodą kuli śnieżnej. W drugiej z publikacji stanowiących rozliczenie niniejszego projektu (artykuł „From a Case to a Case Study—And Back, or on the Search for Everyman in Biographical Research”, napisany wspólnie przez dra Piotra Filipkowskiego i przeze mnie) przedstawiono trzy refleksje na ten temat. Pierwsza z nich dotyczy trudności z uchwyceniem za pomocą narzędzi socjologii biograficznej doświadczeń tzw. „zwykłego człowieka” i jego

codziennego życia: dobór oparty na zastosowaniu kuli śnieżnej skutkuje trafianiem do próby badawczej raczej tych osób, które są pod jakimś względem wyjątkowe (w oczach własnych lub innych osób) i które mają wystarczające kompetencje narracyjne, aby sprostać stosunkowo wysokim wymaganiom biograficznej metody badawczej. Druga, pokrewna refleksja dotyczy niejednakowego „oswojenia” narratorów z samą koncepcją opowiadania o własnym życiu. Jak pokazały wywiady z osobami z próby losowej, „opowiadanie swojego życia” jest sformułowaniem – i zadaniem – które nie mieści się w codziennym doświadczeniu wielu z nich. W artykule napisaliśmy: „Z tej perspektywy wywiad biograficzny może się niekiedy okazać techniką równie albo nawet bardziej egzotyczną dla badanego i nieodpowiednią do poznania jego świata, jak wywiad kwestionariuszowy, tak często krytykowany przez badaczy jakościowych jako narzędzie narzucające badanemu kategorie ze świata badacza. Krytyka ta bywa słuszna, jednak przeciwstawienie ankiecie ‘naturalności’ narracyjnego wywiadu biograficznego okazuje się dosyć wątpliwe”. Refleksja trzecia dotyczy docierania do zróżnicowanych przypadków, czyli do osób, w których życiu badane zjawisko czy proces przejawia się w różnym stopniu i na różne sposoby. Jest to wyjątkowo ważne, gdy zamierza się przeprowadzić uogólnienia na podstawie materiału jakościowego. Doświadczenia z niniejszego projektu sugerują, że skorzystanie z próby pochodzącej z badania ilościowego (co oczywiście nie zawsze jest możliwe z praktycznych względów) zapewnia większą różnorodność przypadków – a zatem solidniejszą podstawę do generalizacji – niż metoda kuli śnieżnej.

Inne rezultaty

Wymiernym rezultatem projektu są **dwie publikacje w języku angielskim**, z których jedna już ukazała się w otwartym dostępie (model złoty), a druga ukaże się jesienią 2019 r. (taki sam model dostępu).

Podstawowym materiałem empirycznym, na którym oparto analizy w ramach niniejszego projektu, były 44 wywiady biograficzne, przeprowadzone w latach 2014–2016 z respondentami Polskiego Badania Panelowego POLPAN, oraz odpowiednie dane kwestionariuszowe dotyczące tych samych osób, zebrane w sześciu falach badania POLPAN (w latach 1988–2013). We wniosku zaznaczono jednak, że w razie potrzeby w ramach projektu przeprowadzona zostanie niewielka liczba uzupełniających wywiadów. Tak się rzeczywiście stało: **w 2019 r. przeprowadzonych zostało 5 dodatkowych wywiadów z osobami należącymi do kategorii nieobecnych lub słabo reprezentowanych w dotychczasowej próbie** (np. osoby bezdzietne, osoby bez wypracowanej emerytury, osoby o wysokim statusie społeczno-ekonomicznym). Wywiady te zostały nagrane na dyktafon i stranskrybowane. **Trzy z pięciu osób badanych wyraziły pisemną zgodę na umieszczenie materiałów (nagrań i transkrypcji) w Archiwum Danych Jakościowych IFiS PAN (www.adj.ifispan.pl)**, w którym dostępne są już – w ramach dwóch odrębnych kolekcji – poprzednie 44 wywiady biograficzne przeprowadzone z respondentami POLPAN. Zasoby Archiwum mają być w nieodległej przyszłości (2020 r.) przeniesione na nową platformę internetową. Przy tej okazji wywiady z respondentami POLPAN już umieszczone w Archiwum zostaną połączone w jedną kolekcję i uzupełnione o 3 wywiady przeprowadzone w ramach niniejszego projektu.